

NOTO'LIQ OILANING O'SMIR SHAXSIYATI VA XULQ-ATVORINING RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

M. R. Rustamova

Alfraganus university o'qituvchisi

Annotatsiya:

Bolalar tarbiyasida namunali oilalar bilan bir qatorda bolalarga moddiy sharoit yaratish bilangina chegaralanadigan, bolaning tarbiyasi, uning kelajagi haqida o'ylamaydigan, e'tibor bermaydigan noto'liq oilalarni ham uchratish mumkin. Oila a'zolarining ajralishlari yoki ota va onaning birini vafot etishi natijasida noto'liq oilalar paydo bo'ladi. Oila a'zolaridan birining bola tarbiyasida qatnashmasligi qator ob'ektiv qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Natijada bola tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi onaning zimmasiga ikkita og'ir vazifa: o'z qaramog'ida qolgan bolalarni moddiy jihatdan ta'minlash va ularning tarbiyasi uchun javobgar bo'lish mas'uliyati yuklanadi. Bundan tashqari yolg'iz ona juda katta ruhiy qiyinchilikni hamda bolalar tarbiyasiga doir katta javobgarlikni his qila boshlaydi.

Kalit so'zlar: noto'liq oila, funktsional to'liq bo'lmagan oila, o'smir, o'smir shaxsiyati ota-ona, muvaffaqiyatsiz oila.

Oilaviy muloqot tajribasi zamirida go'dak rivojlanishining dastlabki bosqichlaridan boshlab uning ijtimoiy munosabatlar olamiga shaxsiy Meniga bo'lgan munosabatlari umumiy qoidalari yotadi. Shaxsning shakllanishini bola tomonidan ota-onasining unga nisbatan munosabatlarining muayyan ko'rsatkichini o'zlashtirish natijasi sifatida ko'rish mumkin.¹

Klinik kuzatuvlar va tajribaviy tadqiqotlar ota-onalar va bolalar munosabatlarining ularning barcha haqiqiy xilma-xilligi bevosita ikki o'lchovni qamragan: sevgi - dushmanlik va muxtoriyat - nazorat kabi turlarini tizimlashtirishga imkon beradi. "Sevgi – dushmanlik" yoki "Qabul qilish - rad etish" kabi ziddiyat ota-ona tomonidan bolaning bevosita hissiy munosabati va idrokini belgilaydi. Ota-ona munosabati shaklida ota-onada ifodalangan yoki bilvosita mavjud bo'lgan implitsitiv qabul qilish - bolaga nisbatan g'amxo'rlik qilish, uning ichki dunyosini tushunish, individual psixofizik xususiyatlariga nisbatan bag'rikenglik, uning mustaqilligini hurmat qilish, tashabbusini rag'batlantirish kabi tushunchalar – ota-ona mehrini ifodalaydi [1].

Rad etish - bu bolaga nisbatan "bunga emas" qabilida e'tiborsizlik, iltifotsizlik, shafqatsizlik ko'rsatish kabi munosabatlarni ifodalaydi. "Muxtoriyat – nazorat" kabi ziddiyat oilaviy tarbiyada qo'llaniladigan bolaning xatti-harakatlarini intizomiy tartibga solish turlarini tavsiflaydi. Ota va onaning har ikkisi tomonidan teng taqsimlangan ma'lum bir intizomiy tizimning mavjudligi maqbul sanaladi; samarasiz yoki hatto patogen nazoratning ekstremal

¹ Елизаров А.Н. Ценностные ориентации семьи как фактор родительско-юношеского конфликта.: Диссертация канд. псих. наук. - М. 1995. - 88 с. [14, с.88].

turlarini o'z ichiga oladi - to'liq muxtoriyat, e'tiborsizlik bilan chegaradosh va haddan tashqari qattiqqo'llik, qattiq nazorat qilish, bu ota-ona irodasiga mutlaq bo'ysunishni, bolaning har qanday tashabbusi va o'zbilarmonligini bartaraf etishni nazarda tutadi.

Ayniqsa o'smirlarga nisbatan nazorat masalasi keskin qo'yilgan. Ota-onalar tinimsiz axloqiy tarbiya, ko'rsatmalar, o'rganish va o'smirning hayotini qat'iy tartibga solishga intilish ular tomonidan hurmatsizlik, ishonch-sizlik, erkinlik va mustaqillik huquqlariga tajovuzkorlik ko'rinishi sifatida qabul qilinishini bilishlari kerak. Faol, kuchli tuyg'uga ega bo'lgan shijoatkor, faol o'smir albatta kattalarning zulmiga qarshi kurasha boshlaydi, odatda bu oiladagi suronli janjallarga, o'zaro g'azab va tajovuzga va hatto ba'zi hollarda uydan qochishga ham olib keladi. Odatda ota-onasiga bog'lanib qolgan ko'ngli nozik, zaif, itoatkor bolalar esa ota-onalarning cheklovlariga nisbatan: ko'z yoshlari, o'zlarini ayblash va pushaymonlik, o'z intilishi va mustaqilligidan butunlay voz kechishgacha bo'lgan bo'rttirilgan itoatkorlik bilan o'z maqsadlari va mustaqilliklaridan ham voz kechishgacha boradilar. Yana bir jihati ham yomon: o'smirlarga mutlaq mustaqillik berish mohiyatan ota-onaning farzandining ma'naviy olamiga e'tiborsizligiga aylanib, o'smirning ruhiy olamining ota-ona uchun befarqligi, e'tiborsizligi, bola uchun esa o'zining oila uchun keraksiz ortiqcha yuk sifatida his qilishi kabi holat boshdan kechiriladi.²

O'smirning oiladagi muloqot shakli va uning o'zini-o'zi qadrlashning adekvatligi va barqarorligi darajasi o'rtasidagi munosabatni o'rganish shuni ko'rsatdiki, ota-onalari bilan ishonchli munosabatda bo'lgan o'spirinlarda o'zini-o'zi qadrlash xolisona va barqaror bo'ladi. Tartibga solinadigan (shafqatsiz) turdagi oilalarda voyaga yetayotgan o'spirinlarda o'zini-o'zi beqaror va noxolis baholash birmuncha xosdir. Shuningdek test ma'lumotlarining shahodat berishicha, kichikroq yoshdagi o'smirlar (10-12 yoshli) darajasi, yosh o'smirlarning (10-12 yosh) o'zini-o'zi qadrlashi, ota-ona va bola munosabatlari uslubida ijobiy korrelyatsiya (o'zaro bog'liqlik) mavjud [2].

Shunday qilib, o'z-o'zini yuqori baholash va yaxshi ijtimoiy va shaxsiy moslashuvchanlik ota-onalar va bolalar o'rtasida o'ziga xos iliq va ishonchli munosabatlar mavjudligi, talabchanlik va qat'iy intizom bilan bir vaqtning o'zida o'smirning hurmati va nisbatan mustaqilligi bilan birlashtiriladi. O'zini past baholaydigan, o'zining yakkalanishi va qadrsizligi, past ijtimoiy faolligi va shaxslararo munosabatlardan norozi bo'lgan bolalar oilaviy munosabatlar borasida: to'g'ridan-to'g'ri hissiy munosabatdan oqilona "tarbiyaviy" ta'sirlarning ustunligi, jazo sifatida nazorat qilishning asosiy usuli, aniq ta'lim dasturining yo'qligi kabi salbiy tajribasiga ega edilar. Shunday qilib, ota-onalarning bolaning hayotidagi hissiy ishtirokini o'smir o'z-

² Елизаров А.Н. Ценностные ориентации семьи как фактор родительско-юношеского конфликта.: Диссертация канд. псих. наук. - М. 1995. - 88 с. [14, с.90].

o'zini ijobiy baholashining rivojlanishi uchun deb maqbul sharoit deb hisoblash mumkin, biroq bu uning mustaqilligini rivojlanishiga to'sqinlik qilmaydi.³

Bolaning qiyofasi onaning salbiy umidlari, bola sevimligan odamning (er, ona) xususiyatlarini takrorlashi yoki bolada ongsiz ravishda o'ziga xos bo'lgan o'zining nomaqbul illatlarini o'zida mujassamlashtirganidan qo'rqish ta'sirida buziladi. Shu bilan birga, bolaning yoshi qanchalik katta bo'lgani sari, undagi o'zligini tasdiqlash, hurmat qilish va mustaqillik huquqini etish zarurati va unga yuklangan o'zini qadrsizlangan "Men" obrazi o'rtasidagi ziddiyat shunchalik aniq bo'ladi [3].

Adabiyotni tahlil qilish va maslahat ishlari tajribasi ota-onalarning bolaning shaxsiy "Men" obraziga ta'sir qilishining bir qator noto'g'ri usullarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi.

Ota-onalar tomonidan bolaning ko'rish qobiliyatining turli xil buzilishlari ota-onalarning o'zlarining ruhiy iztiroblari bilan bog'liqligi ko'rsatilgan. Shunday qilib, tashvishli, qattiqqo'llik, giperijtimoiylashuv kabi xarakterli onalarga ongsiz ravishda bolaga ayni paytda mavjud bo'lmagan yoki minimal ifodalangan salbiy xususiyatlarni beradi [4].

Ushbu tasvirga (ota-onalarning ongli intilishlariga qarshi) turtki bo'lgan bolada ota-onaning salbiy imidjidan kelib chiqadigan o'sha fazilatlar va xatti-harakatlarning namunalari paydo bo'lishi xavfi mavjud. Xuddi shu mexanizm, agar ota-onalar bolaning ijobiy imidjiga ega bo'lsa, bolaning o'zini o'zi takomillashtirish yo'nalishi bo'yicha rivojlanishini belgilaydi; ammo, shartli ota-ona sevgisi bilan, rivojlanish xunuk shaklga olib kelishi xavfi mavjud: bola «yaxshi bola» qiyofasiga mos kelishga harakat qilib, qattiq ter to'kadi.⁴

Maslahatlashuvga murojaat qilgan ota-onalarning o'ziga xos xususiyati ota-ona uchun muhim parametrlar bo'yicha bolani aniq ortiqcha yoki kam baholashdir. Bolaning imidjini buzish - nohaqlik, ajralish, zaiflikni belgilash, irodasizlik, o'zi mustaqil holda turishga qodir emaslik kabi "yomonlik" ni belgilash fenomenlarida - bolaning rejalari, niyatlari, sevimli mashg'ulotlarini qadrsizlantirish kabi hodisalarda namoyon bo'ladi. Albatta, psixologik maslahatga murojaat qilgan ota-onalar bolaning ayrim xususiyatlariga yoki muayyan vaziyatlarda uning xatti-harakatiga salbiy baho berish uchun qandaydir asoslarga ega ekanligi ko'rinadi. Biroq, haddan ziyod ortiqcha talablar, axloqiy qattiqqo'llik va da'vo qilishning noxolisona shakli (yorliqlardan foydalanish, ota-onaning oxirgi hukmlari) bizni ota-onalarning reaksiyalarini o'zidan norozilik, o'zini past his qilish uchun ongsiz kompensatsiya sifatida ko'rib chiqishga majbur qiladi.⁵

Bola, o'z navbatida, bularning barchasini o'z qobiliyatiga ishonchsizlik, ichki dunyosini noto'g'ri tushunish sifatida qabul qiladi. O'sib borayotgan shaxsiy tajriba va ota-onalarning

³ Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов.- М.: Сфера, 1992. - 389 с.

⁴ Соколова Е. Т. Влияние на самооценку нарушений эмоциональных контактов между родителями и ребенком и формирование аномалий личности // Семья и формирование личности. М., 1981 . С. 51 [36, с.51].

⁵ Бернс Р. Развитие Я - и воспитание. М.: Наука, 1986. - 267 с.

umidlarini qondira olmaslik o'rtasidagi nomuvofiqlik bolaning o'z-o'zini ongida chuqur ichki ziddiyatni keltirib chiqaradi, bu nevroitik tipdagi rivojlanish buzilishlariga olib keladi [5].

Bolaning muayyan bir davrga qadar bo'lgan o'ziga bo'lgan munosabati kattalarning, eng avvalo ota-onalarining unga bo'lgan munosabatining aksi sanaladi. Bola qadriyatlarini, baholash va o'z-o'zini baholash ko'lamlarini, ota-onasi tomonidan taqdim etilgan va u o'zini baholashni boshlaydigan me'yorlarni, shuningdek, o'zidagi muayyan fazilatlar va xususiyatlarga ega bo'lgan siymosini o'rganadi. Shu bilan birga, ob'ektiv vaziyatning tabiati va faqat ota-ona munosabati bilan bu bolaning ichki dunyosida qanday aks etishini aniq taxmin qilish mumkin emas. Eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning ota-ona munosabatlarini idrok etishi haqidagi ma'lumotlar ota-onalarning munosabatlarini obyektiv baholashdan ko'ra, bolaning o'zini o'zi qadrlashi rivojlanishini ishonchliroq tushuntirishi mumkin.⁶

Bolaning o'z faoliyatini, uning sub'ektiv tajribalari dunyosini chetlab o'tib, oila bilan tuzatish ishlarining yo'nalishi va usullarini to'g'ri aniqlash mumkin emas. Ota-onalarning har qanday hissiy munosabati va bolaga ta'sir qilish usullari faqat uning psixologik reaksiyalarida o'z ma'nosiga ega bo'ladi. Har bir bola oiladagi o'z o'rnini aniqlashga intiladi, bu yo'lni jamiyat tuyg'usini anglash va o'z ahamiyati va o'zini hurmat qilish istagini amalga oshirish uchun tanlaydi. Undan tashqari, o'z ijtimoiy tajribasini rivojlantirish, boshqalar bilan aloqalarni kengaytirish, yangi "e'tiborli boshqalar" ning paydo bo'lishi, o'z xatti-harakatlarini o'zlashtirish, baholash va o'zini o'zi qadrlashning oldingi chiziqli munosabatlarini yo'q qilishga olib keladi. O'smirlikdan oldingi davrda tashqi baholash va o'z-o'zini baholash sezilarli darajada farq qilishi mumkinligi ko'rsatilgan [6].

To'liq bo'lmagan oilada onaning bolalar bilan munosabati. To'liq bo'lmagan oilada yolg'iz ona to'laqonli to'kis oiladagi onadan ko'ra bolalarni tarbiyalash borasida nisbatan jiddiyoq munosabatda bo'ladi. Bu, ayniqsa, ajrashgan turmush o'rtoqlar oilasida seziladi. Tarbiya jarayoni va ona va bola o'rtasidagi munosabatlarining butun tizimi hissiy jihatdan birmuncha to'yingan. Shu bilan birga, onaning bola bilan munosabatlariga nisbatan xatti-harakatlarida ikki jihat kuzatiladi. Ulardan biri, birinchi navbatda, o'g'il bolalarga nisbatan qat'iy tarbiyaviy ta'sir choralarini qo'llashdir. Mutaxassislarning fikricha, bunday munosabat onaning o'g'lining otasi bilan uchrashishiga hasad qilishi, sobiq erining fe'l-atvoridagi nomaqbul xususiyatlar tufayli doimiy ravishda o'g'lga nisbatan hissiy norozilik va qoniqmaslik hissini boshdan kechirishi bilan bog'liq. Onani qo'rqitish, qoralash va jismoniy jazolash ko'proq o'g'il bolalarga nisbatan qo'llaniladi. O'g'illar ko'pincha asabiy taranglik va hissiy norozilik tuyg'ularini bartaraf etish uchun "ayb echkisi" bo'lishadi. Bu onalarning bolalarda otalar bilan

⁶ Бернс Р. Я - концепция и Я - образы. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003г., 656 с.

umumiy bo'lgan fazilatlarga va oiladagi oldingi ziddiyatli munosabatlarga nisbatan murosasizligidan dalolat beradi.⁷

Ajralishdan keyin ona xatti-harakatining ikkinchi jihati shundaki, u o'z ta'siri bilan, o'z fikricha, otasi yo'qligi sababli bolalar mahrum bo'lgan narsaning o'rnini qoplashga intiladi. Bunday ona bolasining tashabbusini to'xtatadigan qo'riqchi, himoyachi, nazorat qiluvchi vasiy pozitsiyasini egallaydi, bu esa o'z navbatida, hissiy jihatdan zaif, tashabbuskor bo'lmagan, nomustaqil, itoatkor, tashqi ta'sirlarga beriluvchan, o'zgalar tomonidan boshqariluvchan, xudbin shaxsning shakllanishiga olib keladi [7].

Adabiyotlar ro'yhati

1. Елизаров А.Н. Ценностные ориентации семьи как фактор родительско-юношеского конфликта.: Диссертация канд. псих. наук. - М. 1995. - 88 с. [14, с.88].
2. Елизаров А.Н. Ценностные ориентации семьи как фактор родительско-юношеского конфликта.: Диссертация канд. псих. наук. - М. 1995. - 88 с. [14, с.90].
3. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов.- М.: Сфера, 1992. - 389 с.
4. Соколова Е. Т. Влияние на самооценку нарушений эмоциональных контактов между родителями и ребенком и формирование аномалий личности // Семья и формирование личности. М., 1981 . С. 51 [36, с.51].
5. Бернс Р. Развитие Я - и воспитание. М.: Наука, 1986. - 267 с.
6. Бернс Р. Я - концепция и Я - образы. Самосознание и защитные механизмы личности. Самара. Изд. Дом «Бахрах», 2003г., 656 с.
7. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности, М.: Мысль, 1987. - 68 с. [37, с.67].

⁷ Титаренко В. Я. Семья и формирование личности, М.: Мысль, 1987. - 68 с. [37, с.67]